De Rentfortmolen in Bilzen van 1570 tot ca. 1800 (*)

Rombout Nijssen

In het oude Bilzen[1] draaiden in het Ancien Régime zes watermolens op de Demer. Wie stroomafwaarts de Demer volgt, komt achtereenvolgens langs de Letermolen[2], de Bilzermolen, de Meershovermolen[3], de Broekemmolen, de (Biesen)slagmolen en de Rentfortmolen.

Tot in de vijftiende eeuw stond er nog een zevende watermolen op Bilzers grondgebied. Dat leren ons de jaarrekeningen van de Luikse bisschoppelijke Rekenkamer. Hierin wordt in de zeventiende en achttiende eeuw jaarlijks melding gemaakt van de inkomsten die de Rekenkamer inde uit de zogenaamde *coup d'eau*, of *stroomgeld*, een taks die de uitbaters van watermolens in het domein van de Luikse bisschop aan de Rekenkamer van hun heer verschuldigd waren. Naast de hierboven vermelde molens, werd voor wat Bilzen betreft, ook een stuk grond in de beemd tussen Eik en Munsterbilzen met deze watertaks belast. In de rekeningen wordt het perceel in kwestie beschreven als *la place ou souloit estre le moulin de Eyck vers Munsterbilsen, lequel du temps de Bourbon at esté brulé*[4]. *Le temps de Bourbon* verwijst naar de regeerperiode van de Luikse bisschop Lodewijk van Bourbon, van 1456 tot 1482. Lodewijk van Bourbon was een neef van Filips de Goede, de

* De auteur draagt dit artikel op aan de herinnering van de laatste molenaars die in de Rentfortmolen op waterkracht maalden: zijn overgrootvader Herman Bobbaers (26 december 1876-11 oktober 1966) en zijn grootoom Jan Bobbaers (2 april 1916-10 augustus 2000). Herman en Jan Bobbaers waren gedreven molenaars, met veel liefde voor hun vak en voor hun molen. Zij maakten er een punt van eer van om kwaliteitsproducten af te leveren en om de Rentfortmolen in stand te houden, ook toen die zijn economische betekenis verloren had.

[1] Tijdens het Ancien Régime hoorden ook Rijkhoven, dat later een aparte gemeente werd, en Schoonbeek, Holt en Laar, die later bij Beverst gevoegd zouden worden, bij Bilzen.

[2] De Letermolen werd ook de Assermolen genoemd.

[3] De in de 17de eeuw opgetrokken Meershovermolen staat volgens de overlevering in de buurt van de plaats waar eeuwen eerder de molen van het leengoed van Schuren had gestaan. De Meershovermolen was in het Ancien Régime geen graanmolen, maar wellicht net als de Slagmolen een molen waar olie geperst werd. Het malen van graan was in Bilzen voorbehouden aan de vier bangraanmolens.

[4] Rijksarchief Luik, *Archief van de Rekenkamer*, nrs. 798-801.

hertog van Bourgondië. Lodewijk had gedurende zijn hele regeerperiode af te rekenen met verzet tegen de pogingen van het huis van Bourgondië om zijn invloed en macht ook over het prinsbisdom Luik uit te strekken. De slag bij Brustem in 1467, waarin Karel de Stoute een Luiks leger versloeg, en de plundering van Luik door soldaten van Karel de Stoute in 1468, waren slechts de hoogtepunten in een strijd die over het hele land vernielingen met zich bracht. Na het overlijden van Karel de Stoute in 1477 was het graafschap Loon het toneel voor de strijd tussen de soldaten van Willem van der Marck, die met Franse steun tegen de Bourgondische bisschop in opstand kwam, en het leger van Maximiliaan van Oostenrijk. Mogelijk hield het afbranden van de *Eikermolen* verband

Detail van de kaart van het gepland traject voor een kanaal van Tongeren naar 's-Hertogenbosch. Stroomopwaarts van de stad Bilzen liggen de Bilzermolen en de Letermolen, stroomafwaarts de Biesenslagmolen en de Rentfortmolen. Rijksarchief Hasselt, Kaartenverzameling, nr. 87.

met deze gebeurtenissen. De eigenaar van het land waar ooit een molen op gestaan had, moest tot in de achttiende eeuw jaarlijks een 20-tal guldens *watertaks* betalen, omdat hij, wat de Rekenkamer betrof, formeel het recht behield om de molen weer operationeel te maken.

Een banmolen op bisschoppelijk terrein

De Rentfortmolen was, samen met de Letermolen, de Bilzermolen en de Broekemmolen één van de vier Bilzerse banmolens. De Bilzenaren mochten destijds hun graan niet eender waar laten malen. Net zoals de inwoners van de omliggende heerlijkheden, waren zij verplicht gebruik te maken van de diensten van de molenaar die de heerlijke banmolen uitbaatte. Het was in het Ancien Régime immers zo dat alleen de plaatselijke heer het recht had om gebruik te maken van wind- of waterkracht om een molen aan te drijven. Dat leverde hem een monopolie op het malen op, en de daarmee samenhangende zekerheid van jaarlijks terugkerende inkomsten uit het malen. Naast het monopolie op het malen, bezaten plaatselijke heren meestal ook een monopolie op het brouwen. Wie bier wilde brouwen of kopen, moest daarvoor in de meeste dorpen terecht in het banpaanhuis van de plaatselijke heer.

De situatie in Bilzen verschilde op een aantal punten van die in andere heerlijkheden. In de eerste plaats was het zo dat Bilzen geen heerlijkheid in handen van een particuliere heer was, zoals Munsterbilzen, Mopertingen of Beverst. Bilzen maakte na de aanhechting van Loon bij Luik deel uit van het domein van de bisschoppen van Luik. Daardoor was het banmolenrecht in Bilzen niet in handen van een particuliere plaatselijke heer, die de handhaving van dat recht desnoods met machtsargumenten van zijn onderhorigen kon afdwingen, en zijn schout opdracht kon geven om op te treden tegen iedereen die het waagde het banrecht te overtreden. De Bilzerse molens waren in handen van min of meer *gewone* particulieren, die in de loop der eeuwen de molens verworven hadden, en die ten opzichte van hun klanten niet in de machtspositie stonden die zo kenmerkend was voor de bezitters van de banmolens in andere dorpen.

De positie van de molenaars ten opzichte van hun klanten werd, in vergelijking met de situatie in particuliere heerlijkheden, nog verder verzwakt door het feit dat er in Bilzen vier graanmolens waren, die samen het banrecht bezaten. Dat wil zeggen dat de Bilzenaren de keuze hadden om hun graan in de Letermolen, de Bilzermolen, de Broekemmolen of de Rentfortmolen te laten malen. Strikt genomen stond het de molenaars vrij om bijvoor-

De klanten van de Rentfortmolen waren inwoners van de gehuchten ten noorden van het centrum van Bilzen: Spurk, Holt, Laar, Heesveld, Eik en Schoonbeek. Ferrariskaart.

beeld door lagere tarieven, door een betere dienstverlening of door kwaliteitsverbetering nieuwe klanten naar hun molen te lokken. In de praktijk blijkt dat de Bilzerse molenaars meer heil zagen in onderling overleg en in samenwerking dan in concurrentie. Er werden prijsafspraken gemaakt, die de tarieven in alle vier de Bilzerse graanmolens gelijk legden. Afwijkingen van de in onderling overleg vastgelegde tarieven werden niet geduld. Toen bijvoorbeeld in 1693 de eigenaar van de Broekemmolen zijn pachter onder de afgesproken prijs liet malen, werd hij daarvoor door de eigenaar van de Rentfortmolen voor de Buitenbank van Bilzen gedagvaard[5].

Ook molenaars van buiten de gemeentegrenzen probeerden wel eens om in Bilzen klanten te werven. Wanneer de *banaliteit* van de Bilzerse molens geschonden werd doordat er Bilzers graan buiten de gemeente gemalen werd, dan was er sprake van een misdrijf. Zowel de eigenaar van het graan als de vreemde molenaar stelden zich bloot aan vervolging door de vorstelijke gerechtsofficieren, de *drossaard* en de *luitenant-drossaard*. Bovendien konden de banmolenaars, wanneer het banrecht overtreden werd, een schadevergoeding vorderen van de eigenaar van het graan in kwestie. Verkoops- en verpachtingsakten betreffende de Rentfortmolen vermeldden altijd de verplichting van de molenaar om

Hoewel de banaliteit van de molen de molenaar min of meer vaste inkomsten garandeerde, bracht het onderhoud van een watermolen ook veel onkosten met zich mee. Een procesdossier uit 1626 in het archief van de Buitenbank van Bilzen, bevat het verslag van de ondervraging van een aantal mensen die op de hoogte waren van het molenbedrijf en van wat het beheer van een watermolen betekende. De aandacht van de schepenen ging vooral uit naar de onkosten die het in stand houden van een molen met zich bracht. De ondervraagden waren Nijs Moris, die heel zijn leven in Holt en Spurk gewoond had en die de gebeurtenissen op de Rentfortmolen had kunnen volgen, Wolter van Gestelt die knecht was geweest in de Rentfortmolen, Laurens Swennen die in de Broekemmolen woonde, Leonardt Collart die pachter van de Rentfortmolen geweest was en die vervolgens de Broekemmolen gepacht had, Thomas Pingen van Laar die molenmaker en timmerman van beroep was en geregeld herstellingen uitvoerde aan de Rentformolen, Gerardt Martens, een *ackerman* uit Spurk, en de 80-jarige Jan Pingen uit Laar, die vroeger ook molenmaker en timmerman geweest was en die verklaarde al sinds vijftig jaar herstellingswerk aan de Rentfortmolen uitgevoerd te hebben. Zij waren het er over eens dat *die moelens vele winnen ende oeck vele costen ende dat het derdedeel der profyten wel blyfft aen die oncosten der moelen*, of met andere woorden dat ongeveer één derde van de inkomsten voor het onderhoud van de molen moest aangewend worden[1].

[1] Rijksarchief Hasselt, *Archief van de schepenbanken van Bilzen*, nr. 459.

[5] Rijksarchief Hasselt, *Archief van de schepenbanken van Bilzen*, nr. 522.

er op toe te zien dat de *banaliteit* van de molen onderhouden werd, en om op te treden tegen overtreders. Het was met oog op de rendabiliteit van de molen immers van het grootste belang dat het banrecht strikt werd onderhouden. In de praktijk bleek het moeilijk voor de molenaars om overtreders voor de schepenbank te dagen, en hun rechten middels een gerechtelijke uitspraak te laten bevestigen. Gezien het feit dat de vier molens samen het banrecht bezaten, zouden de vier molenaars samen moeten optreden om een schadevergoeding te eisen van overtreders. Het schadebedrag dat zij dan konden eisen zou echter altijd te laag uitvallen om hun gerechtskosten te betalen. De molenaars gaven er dan ook de voorkeur aan zelf op te treden tegen overtreders van het banrecht, of indien het niet anders kon, de zaak aan de gerechtsofficieren over te laten.

Hoe het er concreet aan toe kon gaan wanneer de banaliteit van een graanmolen geschonden werd, kunnen wij nalezen in een onderzoeksdossier dat luitenant-drossaard Willem Stas in 1740 liet samenstellen[6].

Voor een goed begrip is het nodig nog een jaar verder terug te gaan in de tijd, naar de gebeurtenissen die zich in oktober 1739 in de Rentfortmolen afspeelden. Op 2 oktober was de molenaar Lambert Moesen dodelijk gekwetst geraakt toen een huishoudelijke ruzie uit de hand liep en ontaardde in een vechtpartij die met de wapens beslecht werd. Tien dagen later, op 12 oktober, was de molenaar aan zijn verwondingen gestorven. Na de gewelddadige dood van zijn baas had één van de beide knechten de molen verlaten. De molenaarsweduwe had daarop wel een nieuwe knecht aangeworven, maar de nieuweling was onervaren en hij kon het verlies aan deskundigheid en arbeidskracht in de molen niet goedmaken. Een en ander leidde tot een achterstand in het afwerken van de orders van de klanten, waardoor met name een aantal inwoners van Schoonbeek zich al vergeefs met hun graan in de Rentfortmolen had aangeboden. De molenaarsvrouw, die na het overlijden van haar echtgenoot de leiding van de molen had overgenomen, had hen daar meegedeeld dat zij hen voorlopig niet kon helpen, en dat zij hun graan elders moesten gaan laten malen. Ondanks het feit dat zij haar klanten moest doorsturen, had zij wel de *molster*, het percentage van het gemalen graan waar de molenaar als vergoeding voor zijn diensten recht op had, opgeëist. De handelswijze van de molenaarsvrouw viel in Schoonbeek uiteraard in slechte aarde. De boeren zagen zich plots met dubbele kosten geconfronteerd: één *molster* om de banaliteit van de Rentformolen af te kopen, en één *molster* voor de molenaar waar zij dan wel terecht zouden kunnen.

[6] Rijksarchief Hasselt, *Archief van de schepenbanken van Bilzen*, nr. 209.

Het hoeft dan ook niet te verwonderen dat er naar alternatieven uitgekeken werd, en dat er op zoek gegaan werd naar een molenaar die geen vragen zou stellen over de herkomst en de banaliteit van het aangeboden graan. Het was de molenaar van de *Gravinnenmolen* in Munsterbilzen die van de problemen in de Rentfortmolen gebruik maakte om zijn klantenkring uit te breiden. Hij zond zijn zoon Peter naar Schoonbeek, om daar klanten te ronselen met het argument dat de Rentfortmolen niet bij machte was alle bestellingen tijdig uit te voeren. Bovendien bood de molenaar uit Munsterbilzen een uitstekende dienstverlening: Peter haalde het graan ten huize van de klanten op, bracht het naar de molen, en leverde later het meel weer bij de klanten af. Het duurde echter niet lang voordat men in de Rentfortmolen begrepen had wat er zich in Schoonbeek afspeelde. Toen de molenaarsweduwe in de Goede Week van 1740 haar knechten uitstuurde om op de heide tussen Schoonbeek en Munsterbilzen een oogje in het zeil te houden, kwam het tot een gewelddadige confrontatie. De knechten van de Rentfortmolen onderschepten Peter toen hij met een kar vol graan op weg was van Schoonbeek naar Munsterbilzen. Het kwam tot een scheldpartij en ruzie, waarbij de molenaarszoon op zeker ogenblik een zakpistool trok. De knechten van de Rentfortmolen kozen daarop het zekere voor het onzekere en bliezen de aftocht. Peter kon vervolgens niet nalaten zijn triomf te onderstrepen door, weliswaar pas toen zijn belagers op veilige afstand waren, alsnog met zijn pistool in de lucht te schieten.

Toen luitenant-drossaard Stas op de hoogte werd gebracht van hetgeen voorgevallen was, verzocht hij de schepenen van de Buitenbank van Bilzen een aantal inwoners van Schoonbeek te ondervragen over hetgeen voorgevallen was. Peter kon, als inwoner van Munsterbilzen, niet door de schepenen van Bilzen ondervraagd worden. Uit de vragenlijst van de gerechtsofficier is op te maken dat hij niet alleen wou optreden tegen de wilde schutter, maar dat hij minstens even zwaar tilde aan het feit dat er graan uit het bisschoppelijk domein naar Munsterbilzen gebracht was.

Of de luitenant-drossaard na dit inleidend onderzoek een gerechtelijke procedure voor de schepenbank heeft ingesteld, kunnen wij niet meer achterhalen. Uit het bewaarde dossier blijkt dit niet, en het rolregister voor deze periode is niet bewaard gebleven.

Een watermolen op de Demer

Het oudste bewaarde verpachtingscontract van de Rentfortmolen dateert van 1570. Het leert ons dat de pachter moest instaan voor het onderhoud van het timmerwerk aan de

molen, van de daken, van de staande wanden en van het molenwerk zelf (*het loopende werck*), *zoe binnen als buyten*. Hij kon daarvoor beroep doen op *alle vryheeden, bannen, privilegien, behoorlycke diensten en corween* die de plaatselijke onderdanen van de bisschop vanouds ten behoeve van het onderhoud van de molen moesten leveren. Meer bepaald kon hij van hen vorderen dat zij *hout, steen ende andere* voor het onderhoud van de molen *nootelycke materien* zouden aanvoeren, en dat zij de Demer zowel in de breedte als in de diepte zouden ruimen wanneer die door de afzetting van slib het vereiste debiet niet meer zou halen[7]. De inwoners van de omgeving waren met andere woorden tot herendienst verplicht. In plaats van zoals elders jaarlijks onderhoudswerken te moeten verrichten aan het kasteel van de plaatselijke heer, moesten zij hier onderhoudswerk verrichten aan de molen en aan de rivier die de molen aandreef.

Het regelen van het debiet van de waterloop die het molenrad aandreef, was een heikele zaak. Om het debiet te regelen maakte de molenaar gebruik van een sluis. Meestal was dit een houten constructie van palen en planken, die voor het molenrad was opgesteld. De belangen van de molenaar en die van de bezitters van de stroomopwaarts gelegen percelen konden op dit punt diametraal tegenover elkaar staan. Voor de molenaar kwam het er immers op

[7] Rijksarchief Luik, *Archief van de Geheime Raad*, nr. 102, f° 41 v°-42 v°.

Op 23 augustus 1756 werd de omgeving opgeschrikt door een brutale diefstal in de Rentfortmolen.

Volgens gegevens in het onderzoeksdossier[1] van de luitenant-drossaard van Bilzen, werden de molenaar en zijn echtgenote hardhandig aangepakt. De molenaar werd met handen en voeten te samen gebonden op zijn buik gelegd en zwaar toegetakeld aan het hoofd. Catharina van Heusden, de molenaarsvrouw, werd ook aan het hoofd gewond toen zij een venster trachtte te openen om hulp te roepen, en vervolgens samen met haar kind aan de *kruijckebanck* vastgebonden. De twee molenknechten, Willem Swennen en Herman Palmaerts, kwamen even later te paard de molen binnengereden, en werden van hun paarden getrokken. Willem Swennen stelde zich het hardst te weer. Hij werd met een mes neergestoken, en vervolgens net als de molenaar en Herman Palmaerts met de handen en voeten samengebonden op de grond gelegd.

Eens de inbrekers zich meester wisten van de situatie, gingen zij naar buit op zoek. Eerst moest de molenaarsvrouw haar gouden kruis en ring afgeven. Daarna werd zij losgemaakt en verplicht alle kostbaarheden in huis aan te wijzen. Uiteindelijk gingen de dieven aan de haal met *het voorgemeldt kruijs en rinck, geldt, kleedes ende andere effecten.*

[1] Rijksarchief Hasselt, *Archief van de schepenbanken van Bilzen*, nr. 284.

aan het water voor het molenrad zo hoog mogelijk te houden, om zich zo ook in korte periodes van droogte te verzekeren van een voldoende groot debiet. De bezitters van gronden die stroomopwaarts bij de waterloop lagen, waren meer geïnteresseerd in een snelle afwatering. Wanneer het water niet voldoende snel afgevoerd werd, bleven hun gronden te vochtig, hetgeen tot magere oogsten leidde; en als het water helemaal niet meer weg kon, en op het land bleef staan, dan liepen de veldvruchten het gevaar te rotten en helemaal verloren te gaan. Anderzijds hadden zowel de molenaar als de gebruikers van de landerijen langs de rivier er belang bij dat de rivier onderhouden werd: dat hij tijdig geruimd werd wanneer er zich slib op de bodem afzette, of wanneer overdadige oeverbegroeiing de doorstroming van het water verhinderde.

Om conflicten te voorkomen waren er regels tot stand gekomen over de maximale hoogte waarop de molenaar de beek mocht houden. In geen geval mocht hij zijn sluis zo hoog afstellen dat het water de stroomopwaarts gelegen landerijen overstroomde. In de regel was de maximale waterhoogte aangeduid op een houten paal, de *pegel*, die in de beek was gezet.

Een speciaal daarvoor ingericht college van specialisten, de zogenaamde *waterschepenen*, ook *waterslegers*, *waterleiders* of *molenmeesters* genoemd, hield in het graafschap Loon toezicht op het onderhoud van de waterlopen die de molens aandreven. Wanneer er zich een conflict voordeed, kon men op hen beroep doen om ter plaatse een expertise te verrichten en de verantwoordelijkheden te duiden. Zij konden ook maatregelen suggereren aan de plaatselijke gerechtsofficier om aan problematische toestanden te verhelpen.

In 1619 deed er zich in de Bilzerse Grootbeemden, stroomopwaarts van de Rentfortmolen, een overstroming voor, waardoor onder meer landerijen van de landcommandeur van Alden Biessen overstroomd waren. Daardoor was de *achtermaet*, het gras dat een tweede keer gemaaid werd nadat het in het begin van de zomer voor een eerste keer gehooid was, verloren gegaan. In dezelfde periode koesterde de landcommandeur, of zijn rentmeester, het plan om de molen die vroeger op zijn eigendom in de Bilzerse Grootbeemden gestaan had, te herbouwen[8]. Doordat dat vlak tegen de Demer gelegen terrein in die tijd met de regelmaat van de klok onder water kwam te staan, hetgeen volgens hem te wijten was aan het feit dat de molenaar van de Rentfortmolen het water te hoog liet stijgen, moest hij langs gerechtelijke weg afdwingen dat de molenaar zijn sluis lager moest zetten.

[8] De molen die de landcommandeur later zou bouwen was een olieslagmolen, waar uit bepaalde zaden olie geperst werd.

Op 2 oktober 1619 bood Leo Tartmans zich namens de landcommandeur bij de Buitenbank van Bilzen aan met een klacht tegen Ghijs Palmarts en Mathijs Schils, die elk voor de helft eigenaar waren van de Rentfortmolen[9]. Het is betekenisvol voor de machtsverhoudingen tussen de partijen in dit proces dat de landcommandeur beroep deed op Leo Tartmans om hem in dit proces te vertegenwoordigen. Tartmans was immers schout van de Buitenbank, en dus de overste van de schepenen aan wie hij dit geschil voorlegde.

Op de volgende zitting van de schepenbank, op 30 oktober, deed Tartmans uit de doeken wat de landcommandeur dwars zat. In de eerste plaats kloeg hij dat de pegel die de maximale hoogte van de waterstand aangaf, *voortijts veele leger gelegen heefft dan hij nu gestelt offt gepiegelt staet*, hetgeen volgens hem het werk was van *die verweerders offt hun volck*. Voorts klaagde hij dat tengevolge van de ingrepen van de verweerders zijn beemden - het ging om niet minder dan negen bunder - eerder dat jaar waren overstroomd, met grote schade aan de *achtermaete* tot gevolg. Daarom vorderde hij dat de verweerders zouden verplicht worden de *pegel* lager te zetten,

[9] Het relaas van dit proces is gebaseerd op de bewaarde processtukken in de archieven van de Buitenbank van Bilzen en op de aantekeningen over dit proces in het rolregister van de Leenzaal van Kuringen. Het rolregister van de Buitenbank voor de periode 1619-1620 is niet bewaard. Rijksarchief te Hasselt, *Archief van de schepenbanken van Bilzen*, nr. 455; *Archief van de Leenzaal van Kuringen*, nrs. 451, 1134.

Op 20 augustus 1767 verkocht Jan Hubert de Moffarts, kanunnik in de kapittelkerk van het Heilig Kruis in Luik, de Rentfortmolen aan zijn pachter Willem Meyers. De akte werd op 14 oktober van hetzelfde jaar in het gichtregister van de Buitenbank ingeschreven[1]. De akte is bijzonder interessant omdat zij gedetailleerd de goederen opsomt die destijds bij de Rentfortmolen hoorden. De molen, de hoevegebouwen en de bijhorende moeshof lagen destijds, zoals nu, ingesloten tussen de Demer, het Echelwater en de weg van Spurk naar Heesveld. Voorts hoorden bij de molen een beemd die de *Haverenbampt* genoemd werd en die 18 roeden groot was, *niet verre van die molen gelegen*, in de hoek tussen de *Aldebeek* en de straat van Spurk naar de molen; een weide van 9 roeden, *liggende in haere heggen en grachten*, die tegenover de molen, langs de Molenbeek lag; 15 roeden akkerland in de *Drooghbemden*; tien roeden akkerland in Spurk; vijf roeden land *op den Baddengracht*; vijf roeden bos en akkerland in Heesveld; nog een perceel van vijf roeden akkerland in Heesveld, aan de weg van Heesveld naar Eik; en tenslotte 3,5 roeden *wisselbampt* in het *Spurckerbrouck*.

Bovendien vermeldt de akte dat op dat ogenblik alle renten die op de molen of op de bijhorende goederen gevestigd geweest zijn, afgelost zijn. De enige lasten die nog door de bezitter moesten opgebracht worden waren de watertaks die verschuldigd was aan de bisschoppelijke Rekenkamer en die nog altijd 51 gulden per jaar bedroeg, en de cijnzen die jaarlijks betaald moesten worden voor die percelen die cijnsgrond waren. Voor het overige waren al deze goederen *uijtwijsens pampieren ende beschijden daer af sijnde* eeuwen eerder door de graaf van Loon voor altijd vrijgesteld van gemeentelijke belastingen en van landsbelastingen.

Voor het hele complex moest de koper de verkoper en diens erfgenamen een erfrente van 400 gulden per jaar betalen en een eenmalige betaling van 4000 gulden. Voorts bepaalde het contract dat, indien ooit zou blijken dat een of ander perceel toch met een erfrente zou belast zijn, dat de verkoper de koper dan schadeloos zou stellen door hem voor elk vat rogge erfrente 50 gulden te betalen, voor elke kapuin erfrente 25 gulden en voor iedere gulden erfrente ook 25 gulden. Hieruit valt af te leiden dat voor erfrentes een intrestvoet van 4 % gehanteerd werd. Indien we dit percentage ook op de erfrente van 400 gulden toepassen, dan vertegenwoordigde hij een waarde van 10.000 gulden. De totale verkoopsprijs van de molen vertegenwoordigde dan een waarde van 14.000 gulden.

Later verkocht kanunnik de Moffarts deze rente overigens voor 16.000 gulden aan zijn neef Godfried Gerard de Moffarts[2].

In 1777 lostte Willem Meyers de helft van die erfrente, die ondertussen door erfenis in handen gekomen was van baron Jan Theodoor Lambert de Moffarts, af voor 8.100 gulden[3].

[1] Rijksarchief Hasselt, *Archief van de schepenbanken van Bilzen*, nr. 868, f° 168 v°-173 r°.
[2] Rijksarchief Hasselt, *Archief van de schepenbanken van Bilzen*, nr. 870, p. 469.
[3] Rijksarchief Hasselt, *Archief van de schepenbanken van Bilzen*, nr. 870, p. 467-471. Een ander deel van deze erfrente, met name 150 gulden per jaar, werd in 1780 door baron Godfried Gerard de Moffarts aan Johannes Barthels, heer van Werm, verkocht voor 6.500 gulden Brabants: Rijksarchief Hasselt, *Archief van de schepenbanken van Bilzen*, nr. 872, p. 112-117.

alsoe hij te bevorens naer den alden hercoemen (=gewoonte) *pleecht te staen*. Om de juiste stand van de pegel vast te stellen, zou volgens de landcommandeur beroep moeten gedaan worden op de waterschepenen of *anderen mannen met eeren* (=van aanzien) *des* (=die daarvan) *kennis ende experientie hebbende, alsoe zullix behoirt*. Zij zouden de toestand ter plaatse moeten bekijken en de juiste stand van de pegel aanduiden. Tot slot vorderde hij ook dat de verweerders zouden veroordeeld worden tot het vergoeden van de schade die hij tengevolge van de overstroming geleden had.

Het was Ghijs Palmarts die de verdediging op zich nam. Op de zitting van de schepenbank van 13 november overhandigde hij de schepenen een antwoord op de beschuldigingen van de landcommandeur, waarin hij zich *om langedurige processen ende excessive costen te verhoeden*, akkoord verklaarde met een gerechtelijke *visitatie* van de molen en van de pegel, op kosten weliswaar van de partij die ongelijk zou blijken te hebben. Hij was immers bereid *sijnen solemnelen eijdt te presenteren aen Godt ende sijn heijligen die peijgels der moelen noch hoger noch leger gestelt te hebben als hij sie bevonden heeft int aenvangen der moelen*. Bovendien, zo antwoordde hij, was het onmogelijk dat de pegel aan de Rentfortmolen een bedreiging kon betekenen voor de beemden van de landcommandeur, omdat die een stuk hoger lagen dan de molensluis. Waterschade aan de beemden, aldus de molenaar, *en coempt niet uijter beecken*, en hij kaatste vervolgens

de bal terug: *hoe wel den heere aenleggere selver in groete faute is, laetende diverse boemen inde beecke liggen, die het water opsteijgeren*. Het was met andere woorden volgens de molenaar aan de landcommandeur en de zijnen te wijten dat de beek het water niet snel genoeg afvoerde. Indien hij de waterloop naar behoren zou onderhouden, zouden er al heel wat minder problemen zijn.

Blijkbaar noodzaakte deze zet van de verweerders enig overleg aan de kant van de aanlegger, want op de volgende zittingen van de Buitenbank moesten zij uitstel vragen om zich over hun reactie te beraden. Op 22 januari 1620 waren zij er uit en kon Leo Tartmans de schepenen laten weten dat de landcommandeur instemde met een gerechtelijke *visitatie* door deskundigen. Vervolgens duurde het nog tot 1 april voordat de schepenen besloten dat het bezoek door de experten zou plaatsvinden op 23 april. Het expertiseverslag van de waterschepenen werd vervolgens op de zitting van 3 juni officieel geopend. De visitatie was verricht door vier waterschepenen, die optraden op gezag van de landcommandeur. Zij hadden vastgesteld dat de sluis aan de Rentfortmolen de *beecke geheel verlandt* had en dat zij *daerenboven toegerist was*. Een *ghoete*, die het water om de sluis moest leiden, had onvoldoende capaciteit. Daarom hadden zij bevolen de beek en de sluis binnen de 15 dagen na de officiële afkondiging van hun visitatieverslag weer open te maken. Bovendien hadden zij vastgesteld dat de Demer stroomopwaarts van de molen niet meer de vereiste breedte had. De waterschepenen wilden daarom dat de Demer binnen de 15 dagen na de publicatie van hun visitatieverslag, van aan de samenvloeiing met de Munsterbeek tot aan de Rentfortmolen, weer op een breedte van 16 voet gebracht zou worden, terwijl het traject stroomopwaarts van de samenvloeiing tot aan de Broekkemmolen tot 14 voet moest verbreed worden. De plaatselijke gerechtsofficier zou er op moeten toezien dat deze onderhoudswerken ook echt uitgevoerd werden.

Het feit dat de waterschepenen in hun verslag vermeldden dat zij gehandeld hadden op gezag van de landcommandeur, en dat zij zich niet op voorhand bij de griffie van de schepenbank hadden gemeld, zat de schepenen van de Buitenbank dwars. Palmarts buitte dit gegeven uit en wees er de schepenen op dat de visitatie niet rechtsgeldig verlopen was, vermits de schepenen er niet bij aanwezig geweest waren, en omdat hij als betrokken partij ook niet op voorhand uitgenodigd was om bij de visitatie aanwezig te zijn. Hiermee had Palmarts een zere plek geraakt, want de schepenen van de Buitenbank bleken allergisch voor de idee dat er een inbreuk zou zijn gepleegd op hun rechtsmacht. Zij volgden de stelling van de verweerder en vonnisten op 16 september dat de visitatie had behoren *te geschieden nae den alden hercoemen in presentie der gherichten* en dat zij dus ongeldig was.

Tegen deze uitspraak ging de landcommandeur op 25 september in beroep bij de *Leenzaal van Kuringen*. Vervolgens begon een aanslepende procedure, die op 31 mei 1622 uiteindelijk resulteerde in het besluit van de *Leenzaal* om een commissaris ter plaatse te zenden, die daar ook een aantal door de landcommandeur aangeduide getuigen zou verhoren. Zowel de landcommandeur als Palmarts hadden een vragenlijst voor de getuigen ingeleverd. De vragenlijst van Palmarts is niet in het dossier bewaard, maar uit de vragenlijst van de landcommandeur is een en ander op te maken. Blijkbaar had de landcommandeur een plattegrond laten maken van zijn bezittingen in de grootbeemden, waarop niet alleen zijn landerijen waren aangeduid, maar ook *een moelenplaetse met eenen val van water, alwaer hier te bevoerens een slachmoelen gestaen heeft waer van hij noch jaerlycks is betaelende aen den graeve van Loen drij goltgulden voor den waterstroem, welcke plaetse die heeren commissarissen sullen believen te visiteren alwaer sij noch sullen bevinden eenen alden moelensteen int eerde liggende*. Door het stijgen van het niveau van de Demer, hetgeen de landcommandeur weet aan de ingrepen van de molenaar van de Rentfortmolen, was deze molenplaats *inutile ende infructueuse gemaeckt, in aensien hem benoemen wordt den behoerlijcken vervael welcke die moelen plecht ende soude behoiren te hebben*. Aan de getuigen vroeg hij te bevestigen dat de molenaar van de Rentfortmolen een tiental jaren eerder op eigen gezag de oude sluizen had uitgetrokken, en ze had vervangen door een nieuwe, die hij echter zelfs bij hoge waterstand niet opende. Ook vroeg hij hen te bevestigen dat ten gevolge van die ingrepen het water nu zelfs tot in Munsterbilzen soms tot drie voet hoger stond dan vroeger het geval was, waardoor *straeten welcke droech plochten te wesen somtijts een, twee oft drije voeten hoech int waeter* kwamen te staan. Voorts vroeg hij de commissarissen de geldigheid van het verslag van de waterschepenen van 24 april 1620 te bevestigen.

Hoe de zaak afliep blijkt niet uit de procesdossiers, vermits de vragenlijst van de landcommandeur het laatste stuk in de dossiers is. Ook het rolregister van de *Leenzaal* maakt ons niets wijzer. Mogelijk is er op basis van de bevindingen van de commissarissen van de *Leenzaal* een vergelijk getroffen tussen beide partijen.

Interessant voor de geschiedenis van de Bilzerse molens is wel het gegeven dat er in deze periode van de Slagmolen blijkbaar niet meer over was dan een kleine waterval in de Demer en een achtergelaten molensteen. Dit kan verklaren waarom de scheffener van de Duitse Orde in 1549 slechts 127 gulden moest betalen toen hij de Slagmolen aankocht[10]. Wellicht was de molen toen al in slechte staat.

[10] Rijksarchief Hasselt, *Archief van Alden Biesen. Oorkonden*, nr. 670.

Bezitters en pachters

Wellicht behoorde de Renfortmolen oorspronkelijk tot het domein van de heren van Bilzen. Wie de oudste heren van Bilzen waren blijft in nevelen gehuld, en het is hier niet de plaats om die vraag op te lossen. Pas vanaf de twaalfde eeuw zijn er voor onze streek summiere bronnen beschikbaar die toelaten de plaatselijke geschiedenis in grote lijnen te schetsen. Er wordt aangenomen dat de graven van Loon in de tweede helft van de twaalfde eeuw de heren van Colmont opvolgden als heren van Bilzen en het omliggende[11]. Het voormalig domein van de heren van Colmont ging op die manier in het Loonse grafelijke domein op, dat op zijn beurt, omstreeks 1365, opging in het Luikse bisschoppelijke domein[12]. Het domein van de Luikse bisschop werd beheerd door een organisatie die de *Bisschoppelijke Tafel* of de *Rekenkamer* genoemd werd. Zij had ontvangers en rentmeesters in dienst die de renten en pachten en andere inkomsten uit het domein inden, en ze vervolgens aan de algemene ontvangerij in Luik overdroegen.

Mogelijk werd de Rentfortmolen oorspronkelijk uitgebaat door een molenaar die in dienst van de *Rekenkamer* werkte. Ten laatste in 1570 werd overgeschakeld op een ander uitbatingssysteem. In dat jaar werd in de *Rekenkamer* besloten de Rentfortmolen niet meer zelf uit te baten, maar hem tegen een vaste jaarlijkse vergoeding aan een particuliere ondernemer over te dragen. Met andere woorden: de molen werd *geprivatiseerd*. In een processtuk uit 1626 leren wij dat de molen in 1570 *vervallen en desolaet* en zelfs *ganselick ruineus* was[13]. Door de molen aan een particuliere ondernemer uit te geven, voorkwam de *Rekenkamer* dat zij zelf de herstellingswerken ter hand moest nemen. Bovendien wist zij zich op deze manier zeker van een vast jaarlijks bedrag aan inkomsten uit de molen, terwijl uitgaven voor het onderhoud ten laste van de erfpachter zouden vallen. Het was Servaes Laureten, die ontvanger van de Rekenkamer was in het kwartier Hasselt, die de opdracht kreeg de openbare erfverpachting van de molen te organiseren. Johan Jehaes, een timmerman uit Diepenbeek, bracht het hoogste bod uit: 51 Brabantse gulden per jaar, die zouden voldaan worden in twee termijnen. De helft van dit bedrag zou betaald worden op Kerstdag en de andere helft op *Sint Jans Baptisten dach te mid zomer* (24 juni). De verpachtingsakte werd op 18 juni 1570 opgesteld en vervolgens geregistreerd in het besluitenregister van de Luikse regeringsraad, die de *Geheime Raad* genoemd werd[14].

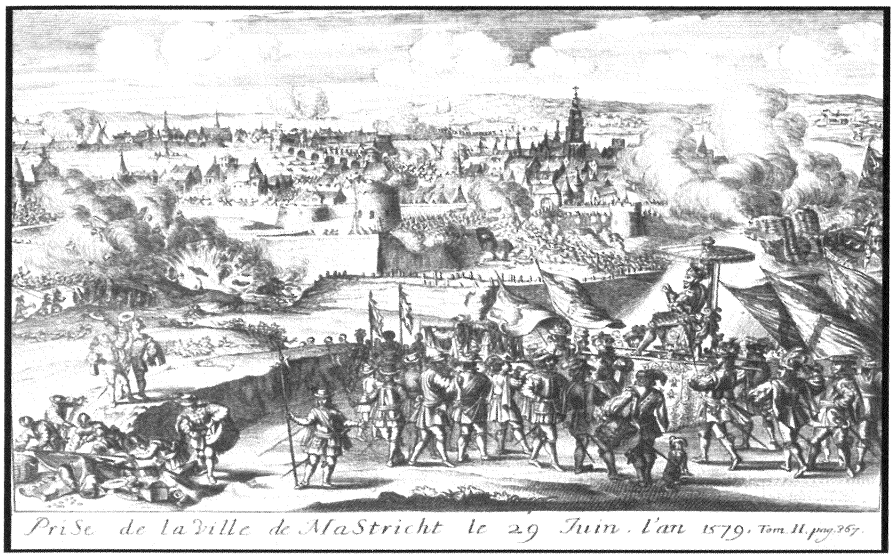
---

[11] J. BAERTEN, *Het graafschap Loon (11de-14de eeuw)*, (*Maaslandse monografieën*, 9), Assen, 1969, p. 48-55.

[12] J. BAERTEN, *Het graafschap Loon (11de-14de eeuw)*, (*Maaslandse monografieën*, 9), Assen, 1969 p. 148-150.

[13] Rijksarchief Hasselt, *Archief van de schepenbanken van Bilzen*, nr. 459.

[14] Rijksarchief Luik, *Archief van de Geheime Raad*, nr. 102, f° 41 v° - 42 v°.

De inname van Maastricht op 29 juni 1579. Particuliere collectie.

Volgens hetzelfde processtuk uit 1626 herbouwde Johan Jehaes in de jaren na 1570 de molen en alle bijbouwen, inbegrepen de stallen en de schuur. Hij stierf kinderloos, *kort na het beleg van Maastricht*[15]. Na zijn dood kwam het vruchtgebruik van de hele molen en de helft van de naakte eigendom aan zijn weduwe, Cathrijn Schoenmaekers. Zijn neef Ghijsbrecht Palmarts erfde de andere helft van de naakte eigendom van de molen[16]. Het Loonse landrecht schreef immers voor dat de eigendom van de aanwinsten aan het gezinsvermogen die na het huwelijk verworven waren, na het overlijden van één van beide partners gelijk verdeeld moest worden tussen de overblijvende partner enerzijds en de erfgenamen van de overleden partner anderzijds, terwijl het vruchtgebruik aan de overblijvende partner bleef.

[15] Maastricht werd op 29 juni 1579 door de soldaten van Alexander Farnese veroverd op de Staatse troepen. De inname van de stad zou het leven gekost hebben aan duizend soldaten van het Staatse garnizoen en aan evenveel burgers.

[16] Rijksarchief Hasselt, *Archief van de schepenbanken van Bilzen*, nr. 459.

Cathrijn hertrouwde later met Ghijs Tielen[17]. Omstreeks 1603 was haar neef Willem Loyen molenaar in de Rentfortmolen. In dat jaar schonk Cathrijn hem de naakte eigendom van haar aandeel in de molen, op voorwaarde dat hij, zolang zij of haar echtgenoot zouden leven, de helft van de opbrengst van dit deel van de molen aan hen zou afstaan[18]. Het vruchtgebruik van de andere helft kwam na het overlijden van Cathrijn aan Gijsbrecht Palmarts toe, die er tot dan toe slechts de naakte eigenaar van geweest was.

In 1613 hield Willem Loyen het molenaarsberoep voor bekeken. De Rentfortmolen werd in dat jaar voor drie jaar verhuurd aan Lenardt Collart. Palmarts kreeg voor zijn aandeel in de molen 80 vaten rogge per jaar, terwijl Collart een optie nam om de molen na die periode opnieuw voor drie jaar te pachten voor 85 vaten rogge per jaar voor het aandeel van Palmarts. Wellicht kreeg Willem Loyen evenveel voor zijn aandeel. Bovendien werd overeengekomen dat de pachter de 51 gulden die jaarlijks aan de bisschoppelijke *Rekenkamer* betaald moesten worden, voor zijn rekening zou nemen. Het pachtcontract bevat ook regelingen voor het vergoeden van het verslijt van de molensteen[19], voor het onderhoud van het molenwerk - dat de molenaar voor zijn rekening zou nemen - en voor het onderhoud van de gebouwen - dat de eigenaars voor hun rekening zouden nemen.

In 1620 werd de molen voor zes jaar verpacht aan Johannes Capelle. Palmarts kreeg van de pachter voor zijn aandeel 80 vaten rogge en 6 vaten tarwe per jaar. In 1623 vernieuwde Jan Capelle het pachtcontract voor de andere helft van de molen. Hij zou er voortaan jaarlijks 110 vaten rogge voor betalen aan Mathijs Schils[20].

Ondertussen had Willem Loyen op 16 september 1615 zijn aandeel in de Rentfortmolen voor 220 gulden Brabants verkocht aan Melchior Schoeffs, de schoonzoon van Ghijs Tielen[21]. Bovendien werd toen overeen gekomen dat Tielen zou afzien van het vruchtgebruik dat hij bezat op een perceel land van 10 roeden in Holt, waarvan Loyen de naakte eigendom geërfd had van Cathrijn Schoenmaekers.

[17] Rijksarchief Hasselt, *Archief van de schepenbanken van Bilzen*, nr. 847, f° 14 r° - 15 r°.

[18] De schenkingsakte waarbij Cathrijn Schoenmaeckers haar deel van de molen aan Willem Loyen overdroeg dateert van 2 juli 1603, en werd opgesteld door notaris Gielis Quintens: Rijksarchief Hasselt, *Archief van de schepenbanken van Bilzen*, nr. 459.

[19] Bij de aanvang en het einde van de pacht werd de dikte van de molenstenen gemeten, waarna de pachter de eigenaar vergoedde naargelang de mate waarin de stenen afgesleten waren. Bij de verpachting in 1620 bijvoorbeeld, werd bij de aanvang van de pacht vastgesteld dat de molensteen 19 duim dik was.

[20] Rijksarchief Hasselt, *Archief van de schepenbanken van Bilzen*, nr. 459.

[21] Rijksarchief Hasselt, *Archief van de schepenbanken van Bilzen*, nr. 847, f° 14 r°-15 r°.

Het molenrad ca. 1980. Foto Heemkring Bilisium Bilzen.

Willem Loyen was blijkbaar in financieel opzicht niet in goeden doen, want op 21 maart 1618 hypothekeerde hij zijn huis in Laar en de 7,5 roeden hof die er bij hoorden. In ruil voor een som van 105 gulden Brabants belastte hij zijn woning met een rente van 6,5 gulden per jaar[22].

Na verloop van tijd begon het Loyen te dagen dat hij zijn aandeel in de molen voor wel erg weinig geld van de hand gedaan had. Het duurde echter nog tot in 1625, enkele jaren na het overlijden van de oude Tielen[23], voordat hij iets ondernam. Op 14 mei 1625 bood hij zich bij de schepenen van de *Buitenbank* aan, waar hij in het gichtregister liet registreren dat hij bij de verkoop van zijn aandeel in de Rentfortmolen in 1615 *deur slechticheyt ende andersyntz nyet hebbende toentertyt goede verstant ende kennisse van de meulen van Rentfort, meer als over die helfft is bedrogen*. Bovendien kloeg hij dat hij *die penninghen daer mee vernoempt nyet int geheel ontfanghen* had. Loyen haalt hier drie redenen aan waarom de verkoop destijds als ongeldig moet worden beschouwd. In de eerste plaats stelt hij dat hij destijds niet bekwaam was om met verstand van zaken een molen te verkopen, in de tweede plaats stelt hij dat de destijds vastgestelde prijs minder dan de helft van de echte waarde van het verkochte goed betrof, en ten derde beweert hij dat de volledige koopsom nog niet voldaan is. En vermits de bewuste verkoop als ongeldig beschouwd kon worden, en hij de huidige bezitter aangeboden had de koopsom die destijds betaald was te restitueren, verzocht hij de schepenen meteen te registreren dat hij zijn aandeel in de molen opnieuw verkocht, ditmaal aan Silvester Tartmans, en wel tegen een graanrente van 12 vaten rogge per jaar, die gevestigd was op een goed dat van het laathof van Schoonbeek afhing[24]. Het is overigens opmerkelijk dat de *Buitenbank* bereid was de verkoop te registreren van een goed dat niet in het bezit was van de verkoper.

Voor een goed begrip is het interessant te weten dat Silvester Tartmans de schoonzoon was van Ghijsbrecht Palmarts. Hij was gehuwd met Anna Palmarts, en bezat via haar al de helft van de molen[25].

Dezelfde dag bood ook Silvester Tartmans zich bij de *Buitenbank* aan, waar hij bekendmaakte in naam van Willem Loyen en van diens kinderen de geldigheid van de verkoopsovereenkomst uit 1615 te willen aanvechten. Hij baseerde zijn klacht in eerste instantie

[22] Rijksarchief Hasselt, *Archief van de schepenbanken van Bilzen*, nr. 847, f° 144 r°.

[23] Volgens een verklaring van Wolter van Gestel voor de schepenen van de Buitenbank, afgelegd in 1626, overleed Ghijs Tielen in 1622 of 1623: Rijksarchief Hasselt, *Archief van de schepenbanken van Bilzen*, nr. 459.

[24] Rijksarchief Hasselt, *Archief van de schepenbanken van Bilzen*, nr. 848, f° 179 v°-180 r°.

[25] Rijksarchief Hasselt, *Archief van de schepenbanken van Bilzen*, nr. 459.

In de pachtcontracten die Andries de Merode in 1666 en 1670 met respectievelijk Peter Hustin[1] en Claes Collardt[2] sloot, werd de jaarlijkse pachtprijs voor de molen en enkele beemden vastgesteld op 380 vaten rogge Maastrichter maat per jaar. Daarenboven moest de pachter elk jaar op de hoogdagen van Pasen, Pinksteren en Kerstmis aan de eigenaar drie vaten tarwe leveren. Indien het echter zou voorvallen dat de molen omwille van herstellingswerken meer dan drie dagen na elkaar zou stilliggen, dan zou de pachtprijs verminderd worden met één vat rogge per dag dat de molen stillag. Blijkbaar was Merode overtuigd van de kwaliteit van het graan uit de streek, want hij liet contractueel vastleggen dat de pachter *sal leveren goet coeren, gelijck die van Schoenbeeck, Heesvelt, Eijck ende die quartieren van Bilsen int gemael brengen, ende geen slecht coeren als Beverst ende andere plaetsen*. Voorts moest de pachter aan Merode jaarlijk 45 gulden Brabants *van weijwas*, en de 51 gulden molentaks aan de bisschoppelijke *Rekenkamer* betalen. Voor het gebruik van drie roeden land en het *bosken tot Hesevelt* moest hij nog drie vaten rogge meer betalen. Het graan dat de verpachter nodig had voor zijn huishouden, moest door zijn pachter gemalen worden zonder dat hij daarvoor op een vergoeding aanspraak mocht maken. Bovendien werd in beide contracten overeengekomen dat *Thomas den molenmeester* bij de aanvang van de pachtovereenkomst de molensteen zou opmeten en dat de pachter bij zijn vertrek het verslijt van de steen zou vergoeden *naer molenrecht*, d.w.z. naargelang de daarvoor algemeen geldende tarieven. Van brood alleen kan een mens niet leven, wist Merode, en daarom kwam hij met zijn pachter overeen dat die hem jaarlijks ook een vet varken zou leveren, *tuschen die 24 ende 25 gulden werdt*. Het onderhoud van de molen viel ook ten laste van de pachter. Hij moest er voor instaan dat hij het molengebouw, het molenrad en ook alle draaiende onderdelen, evenals het molenhuis, na afloop van de pachtovereenkomst in goede staat zou achterlaten. Indien er vaklieden moesten ingehuurd worden om herstellingswerken uit te voeren, dan moest de pachter hun loon voor zijn rekening nemen en hen de kost geven. De verpachter van zijn kant zou in dat geval voor het bier zorgen dat de werklieden verteerden. Vermits de visrijke Demer langs de molen liep, werd ook overeengekomen dat de pachter en de verpachter deze mogelijke bron van inkomsten samen zouden exploiteren: samen zouden zij een viskorf kopen om die in de Demer uit te zetten. De gevangen vissen zouden zij gelijk delen. Tot slot moesten de pachter en zijn echtgenote al hun goederen als waarborg stellen voor de stipte uitvoering van dit contract, en indien het zou gebeuren dat de molen tijdens deze pachtperiode afbrandde, dan mocht de bezitter de kosten voor de wederopbouw op de eigendommen van de pachter verhalen.

Omwille van de slechte economische toestand, die een gevolg was van de oorlogsomstandigheden, moest Claes Collardt zijn pachtcontract in 1673 opnieuw onderhandelen. Op 21 maart werd een nieuwe overeenkomst geregistreerd door de schepenen van de *Binnenbank*, die op 27 mei in het gichtregister van de *Buitenbank* werd ingeschreven[3]. Collardt kwam met Andries de Merode overeen dat hij nog één jaar in de molen zou malen, en dat de pachtprijs verminderd zou worden tot 300 vaten rogge per jaar, en twee vaten tarwe op de drie kerkelijke hoogdagen. Bovendien zou hij geen vet varken meer moeten leveren, maar *eenen brulinck van aecht offt thien gulden*.

Meer informatie over de rampspoed die de molen in die periode trof vinden wij in

het dossier over het proces dat de weduwe Tartmans in 1674 voor de *Buitenbank* aanspande tegen Andries de Merode[4]. Merode moest als bezitter van de molen een jaarlijkse rente van 56 vaten rogge aan de weduwe betalen, en hij had gemeend dat hij voor de jaren 1672 en 1673, wegens de oorlogsomstandigheden, niet het volle pond moest betalen. In zijn verweerschrift schetste hij hoe hij in 1672 een losgeld had moeten betalen aan het Franse leger, dat in dat jaar op weg van Maaseik naar Tongeren trok, en dat de molen dreigde te vernietigen. Bovendien werden in 1672 en 1673 al de veldvruchten van de molen geplunderd door de soldaten die in die jaren in Broekem en elders bij Bilzen kampeerden. De molen had ook moeten bijdragen in het fourageren van de troepen die in die tijd Maastricht belegerden, en van de Hollandse troepen die, terugkerend van Maastricht, op de heide bij Heesveld gekampeerd hadden. Die laatsten hadden volgens Merode *alles daer ontrent gedestrueert, gelyck oock deur de Deutsche trouppen komende van Brabant naer de Mase*. De inwoners uit de omgeving waren met hun granen en hun dieren gevlucht *naer Bilsen, naer Munster, naer Hasselt, Maestricht, Sangerij ende andere gesalvaguardeerde plaetsen*, en hadden hun graan daar laten malen. Merode had vervolgens in de jaren 1675-1678 geen pachter meer gevonden voor de molen, waardoor hij zich verplicht had gezien zelf een knecht aan te nemen die het graan dat er toch nog aangeboden werd, kon malen. Bovendien had hij zich geconfronteerd gezien met de noodzaak om grote herstellingswerken aan de molen te verrichten. De verweerder zette zijn klaagzang nog verder: de rendabiliteit van de molen werd ook zwaar ondergraven door het feit dat de granen die in de Rentfortmolen werden aangeboden, vaak van slechte kwaliteit waren. Daardoor was de zogenaamde molster, de hoeveelheid graan die hij mocht houden als vergoeding voor zijn werk, ook van geringe waarde. Met name het graan dat van Spurk, Holt en Laar kwam was, aldus Merode, *bijnaest half gras*.

[1] Rijksarchief Hasselt, *Archief van de schepenbanken van Bilzen*, nr. 856, f°291 r°-292 r°.
[2] Rijksarchief Hasselt, *Archief van de schepenbanken van Bilzen*, nr. 857, f° 11 r°-13 r°.
[3] Rijksarchief Hasselt, *Archief van de schepenbanken van Bilzen*, nr. 857, f° 71 r°-72 r°.
[4] Rijksarchief Hasselt, *Archief van de schepenbanken van Bilzen*, nr. 500. Het proces voor de Buitenbank sleepte aan tot in 1683. In februari van dat jaar ging de Merode in beroep bij de Leenzaal van Kuringen, waar het proces volgens het dossier in 1685 eindigde zonder dat er een eindvonnis geveld was.

op het argument dat de betaalde prijs te ver beneden de waarde van het goed lag om geldig te zijn[26]. Hij herhaalde dat de erfgenamen Loyen bereid waren aan Matthijs Schils, gehuwd met Anna Tielen, de weduwe van Melchior Schoefs, de 220 gulden waarvoor Loyen zijn erfdeel destijds had verkocht, terug te betalen, evenals alle onkosten die Schils ondertussen aan de molen zou hebben gedaan. Schils had dat aanbod al afgeslagen en nu beriep Tartmans zich tegenover de schepenen op het recht van terugkoop van de minderjarige kinderen van Willem Loyen, om Schils te verplichten de terugkoop te aanvaarden. Op dezelfde zitting bood hij aan om een

[26] Rijksarchief Hasselt, *Archief van de schepenbanken van Bilzen*, nr. 459.

waarborg te stellen van 80 rijksdaalders, ter waarde van 58 stuivers het stuk, als garantie voor de koopsom[27].

Het duurde tot 25 juni vooraleer Schils op de klacht van Tartmans antwoordde, en zoals te verwachten viel, pleitte hij de ongeldigheid van de overeenkomst tussen Loyen en Tartmans van 14 mei en bijgevolg de *nulliteyt* of ongeldigheid van Tartmans' klacht. Tartmans onderbouwde in zijn repliek de stelling dat de prijs van 220 gulden ver beneden de werkelijke waarde lag van Loyens aandeel in de molen. Hij baseerde zich daarbij onder meer op de pachtprijs van 85 vaten rogge, later 80 vaten rogge en 6 vaten tarwe, die Gijsbrecht Palmarts in die periode voor zijn helft kreeg.

De Rentfortmolen ca. 1970. Foto Heemkring Bilisium Bilzen.

[27] Geldsommen werden in het Ancien Régime in de regel uitgedrukt in (gouden) guldens, (zilveren) stuivers en (koperen) oortjes. Een gulden was 20 stuivers waard, en in een stuiver gingen 4 oortjes. Anderzijds was het zo dat er een onwaarschijnlijk grote variëteit aan munten in omloop was, die alle verschilden in samenstelling, gewicht en gehalte aan edel metaal. Om de geldcirculatie enigszins vlot te laten verlopen kondigde de overheid daarom met een min of meer vaste regelmaat officiële wisselkoersen af, waarin de

Schils van zijn kant trachtte door getuigenissen aan te tonen dat de Rentfortmolen in 1570, toen Johan Jehaes hem in gebruik nam, geheel vervallen was, en dat hij toen hij zelf de helft ervan verwierf, nog niet geheel hersteld was. Als het zo was dat de molen nu veel meer waard was dan de prijs die hij er destijds aan Willem Loyen voor betaald had, dan was dat volgens hem vooral te danken aan het feit dat hij zoveel geld en werk geïnvesteerd had in de herstelling ervan. Bovendien wees hij er op dat Loyen destijds enkel de naakte eigendom te verkopen had, en dat de waarde van het vruchtgebruik gewoonlijk op één derde van de waarde van het goed in kwestie vastgesteld werd. De waarde van de naakte eigendom van Loyen bedroeg bijgevolg slechts twee derde delen van de waarde van de helft van de molen. Voorts moest volgens Schoefs nog in aanmerking genomen worden dat het feit dat Loyen slechts een deel van de molen bezat, de waarde ervan nog verminderde.

De getuigen die vervolgens over deze kwestie ondervraagd werden, waren het niet allen met elkaar eens, maar de meesten vonden toch dat de molen meer waard was dan wat Schoefs destijds betaald had. Leonardt Collart, die de molen zelf nog gepacht had, verklaarde zelf bereid te zijn 700 Brabantse gulden te betalen voor de helft van de molen. Jan Pingen, die destijds op vraag van Johan Jehaes verbeteringswerken aan de molen had uitgevoerd, verklaarde zelfs dat hij *staende inde plaetse van Willem Loyen syn deyl niet en saude hebben willen laeten voer duysent gulden brabants*. Het argument van Schoefs dat er pas nadat hij Loyens deel had overgenomen op grote schaal herstellingen aan de molen waren uitgevoerd, kwam daarmee onder druk te staan. Thomas Pingen was evenals zijn vader molenmaker en timmerman, en had geregeld herstellingen uitgevoerd in de Rentfortmolen. Hij verklaarde dat de molen in 1626 zeker niet in betere staat was dan toen Schoefs hem gekocht had, maar dat de molen integendeel *nu soe groeten noetbauwe verheyscht als doen*.

Het proces tussen Tartmans en Schils sleepte jarenlang aan, en toen de schepenen omtrent de jaarwisseling 1629-1630 nog geen aanstalten maakten om een vonnis te vellen in de zaak, besloot Tartmans zijn heil te zoeken bij de *Leenzaal van Kuringen*. Volgens hem was er sprake van rechtsweigering, en daarom diende hij bij de *Leenzaal* een verzoek tot *avocatie* in. Avocatie hield in dat het hogere gerechtshof een zaak die voor een lager gerechtshof liep aan zich trok. Op 23 februari 1630 werd zijn verzoek door de *Leenzaal* aanvaard, en werden de Bilzerse schepenen gemaand het dossier aan de *Leenzaal* over te maken[28].

waarde van de verschillende munten in Brabantse guldens, stuivers en oortjes werd vastgesteld. De waarde van de munten die Tartmans aan de schepenen in waarborg gaf, bedroeg 80 x 58 = 4640 stuivers, of 232 gulden.

[28] Rijksarchief Hasselt, *Archief van de schepenbanken van Bilzen*, nr. 459.

Vervolgens vonniste de *Leenzaal van Kuringen* op 10 oktober in het voordeel van Tartmans. Mathijs Schils liet het daar niet bij en tekende beroep aan bij het *Rijkskamergerecht*, één van de twee centrale gerechtshoven van het Duitse Keizerrijk, die als laatste beroepsinstanties boven de *Leenzaal van Kuringen* stonden. Tartmans drong er echter in een verzoekschrift van 29 oktober 1630 bij de *Leenzaal* op aan om, ondanks het feit dat de verweerder appel had aangetekend, de schepenen van de *Buitenbank* van Bilzen opdracht te geven het vonnis terstond uit te voeren en hem in het bezit te stellen van het erfdeel van Willem Loyen. Tartmans argumenteerde dat in de loop van het proces weliswaar was komen vast te staan dat de waarde van het betwiste goed meer dan 220 Brabantse gulden bedroeg, maar dat het anderzijds toch ook weer geen 1200 goudgulden waard was, het limietbedrag dat appel op het *Rijkskamergerecht* mogelijk maakte. Bovendien, zo argumenteerde Tartmans, indien de waarde van het betwiste goed toch in de buurt van de 1200 goudguldens zou komen, dan zou het des te duidelijker zijn dat Willem Loyen destijds bedrogen was, en dat het vonnis terecht in zijn voordeel gewezen was. Het appel dat de verweerder nog trachtte aan te tekenen was aldus *notoirlijck frivoel*, en mocht de prompte uitvoering van het vonnis van de *Leenzaal* niet in de weg staan[29]. Wat de *Leenzaal* terzake besliste, en of Tartmans op korte termijn in het bezit kwam

[29] Rijksarchief Hasselt, *Archief van de Leenzaal van Kuringen*, nr. 632.

In oktober 1739 speelde zich in de Rentfortmolen een familiedrama af. Hoewel deze historie niet van wezenlijk belang is voor de geschiedenis van de molen, willen wij ze onze lezers toch niet onthouden. Te meer omdat de bewaarde stukken[1] uit het onderzoeksdossier dat luitenant-drossaard Willem Stas in december 1739 en januari 1740 naar aanleiding van de feiten samenstelde, tot de verbeelding sprekende details bevatten, die toelaten die tragische namiddag in de Rentfortmolen van uur tot uur te volgen.

Molenaar Lambert Moesen bewoonde destijds de Rentfortmolen samen met zijn echtgenote, de 36-jarige Catharina Fleron, en twee inwonende knechten: de 31-jarige Peter Visschers alias Melders uit Hoeselt en de 21-jarige Houb Gaers uit Gorsleeuw. De dag van de feiten verbleef ook Bernard Fleron, de broer van zijn echtgenote, in de molen. Bernard was ruiter in dienst van het leger van de *Staten van Holland*. Volgens de molenaarsvrouw betaalde haar broer voor zijn verblijf, maar iedereen was het er over eens dat hij in de molen geen klap uitvoerde. Voorts speelden ook de dochter des huizes en een tweede broer van de molenaarsvrouw, die in het dossier niet met naam genoemd wordt, maar die koetsier was in dienst van de abdis van Munsterbilzen, een bescheiden rol in de gebeurtenissen. Dat het huwelijksleven van het molenaarsgezin niet rimpelloos verliep, was bekend, en de aanwezigheid van zijn luierende zwager was niet van aard om de molenaar te kalmeren.

De molenknechten hadden op 2 oktober 1739, in de week voor Bilzen kermis, net hun middagmaal achter de kiezen toen zij de molenaar, die naar de stad geweest was, zagen thuiskomen. Zij zagen nog dat hij een zak droeg, met het vlees dat hij in de stad gekocht had, en togen aan het werk. Peter trok met het paard naar een akker in

Holt, terwijl Houb in de molen aan het werk ging. Moesen toog daarop naar binnen, waar hij Fleron languit op bed aantrof. De molenaar zette meteen de toon door de zak met vlees op tafel te werpen met de opmerking dat het kermisvlees voor zijn knechten bedoeld was, en niet *voor een canalie*. Zijn zwager, die zich aangevallen voelde, kon niet aan de verleiding weerstaan om de molenaar van antwoord te dienen en antwoordde dat beide knechten, gezien de bedenkelijke kwaliteit van het vlees, voorlopig best nog even zouden blijven vasten. Catharina moest het ook ontgelden: Moesen dreigde dat hij haar wel *sou leeren kennen eer dit vleesch sal gegeten sijn*. Zij interpreteerde dit als een verdachtmaking en wees haar man terecht: *Wat is dat geseyt ? Ghij hebt mij seven iaer naer gegaen ende wij sijn nu 16 iaeren getrouwt, soudt ghij mij nu eerst leeren kennen, dat sijn quaede tongen die onsen hauwelyck soecken te bederven. Die moeste de tonge uijt den mondt gesneden worden oft den duijvel moeste haelen*. Volgens de verklaring van Catharina ontstak haar man vervolgens in een razende colère. Zij vluchtte voor zijn vloeken en slaan en zocht een heenkomen in een andere kamer. Haar man achtervolgde haar, *hebbende eenen snaphaen in de handt*. In zijn woede brak hij een glazen deurvenster, stak zijn snaphaan door het gebroken raampje en dreigde zijn vrouw en haar broer dood te schieten. Daarop hoorde zij hoe de molenaar zich tot haar broer wendde en met hem begon te ruziën. Catharina vluchtte het huis uit maar kwam weer binnen toen de twee mannen elkaar te lijf gingen. Omdat zij de vechtersbazen niet kon scheiden riep zij Houb, de knecht, ter hulp. Houb slaagde er in zijn baas de snaphaan uit de hand te nemen en hem te kalmeren. Catharina en Bernard trokken zich in een andere kamer terug. De molenaar was door het gebeuren dorstig geworden en het bier stond in de kamer waar zijn vrouw en zijn zwager zich schuilhielden. Volgens de verklaring die Houb voor de schepenbank aflegde was het Catharina die weer begon te schelden en haar man een *hoereniager* noemde, waarop de dochter van het molenaarspaar het huis uitvluchtte en in Munsterbilzen haar oom, de koetsier van de abdis, ter hulp ging roepen. Na een tijd arriveerde de koetsier in de Rentfortmolen, en het was duidelijk dat hij er niet bepaald op uit was om de vrede in het huishouden te herstellen. Amper binnengekomen dreigde hij de heer des huizes *in sijn eigen huijs soo swert te slaen als den hel*. In het tumult dat daarop volgde sloeg Bernard Fleron de molenaar met de *pallas* van zijn broer op het hoofd, waarna die zwaar gekwetst neerviel.

Dezelfde dag nog kwamen Jan Lansmans, deurwaarder van de Bilzerse schepenbank, en meester Gysens, de chirurgijn, ter plaatse. De zorgen van de chirurgijn mochten niet meer baten. Binnen de tien dagen overleed Lambert Moesen aan de gevolgen van zijn verwondingen. Op 12 oktober werd hij in Bilzen begraven[2].

[1] Rijksarchief Hasselt, *Archief van de schepenbanken van Bilzen*, nr. 206. De familienamen die in het procesdossier gebruikt worden, wijken af van die in het parochieregister. In het dossier heten de molenaar en zijn vrouw Lambert Moesen en Catharina Fleron, terwijl zij in het parochieregister van Bilzen Lambertus Moors en Catharina Beze genoemd worden. In het parochieregister van Munsterbilzen, waar de doop van hun zonen Petrus Josephus en Lambertus werden ingeschreven, dragen zij dezelfde namen als in het procesdossier.

[2] Rijksarchief Hasselt, *Verzameling parochieregisters*, nr. 76.

van de hele Rentfortmolen is op basis van het archief van de *Leenzaal van Kuringen* niet uit te maken. Het rolregister voor deze periode is niet bewaard, en het procesdossier is buitengewoon summier.

Vast staat wel dat Gijsbrecht Palmarts op 9 juli 1631 ten overstaan van de *Buitenbank* in ruil voor een rente van 50 vaten rogge per jaar een vierdedeel van de Rentfortmolen en van de bijhorende landerijen, evenals de helft van zijn andere onroerende goederen verkocht aan de molenaar Gerard Capelle en diens echtgenote Cathrijn Mathewis. Op 31 maart 1632 werd het bedrag van de jaarlijkse erfrente opgetrokken tot 56 vaten rogge[30]. Een ander vierde deel van de molen was destijds eigendom van Jan de Merode. Vervolgens verkocht Capelle zijn vierdedeel in de molen aan Jan de Merode in ruil voor een rente van 56 vaten rogge per jaar. Capelle deed op die manier een bijzonder goede zaak: hij was verlost van de rente die hij Palmarts verschuldigd was, en bleef in het bezit van de helft van de andere goederen van Palmarts, nu vrij van lasten.

Het blijft vervolgens even stil rond de Rentfortmolen. In het gichtregister van de Bilzerse *Buitenbank* wordt Gerard Capelle op 27 april 1650 vermeld als molenaar in de Rentfortmolen[31].

Bij notariële akte van 23 juli 1654[32], ruilden Joachim de Merode en zijn echtgenote Gertruyt van Inbrouck een vijfde deel van de Rentfortmolen voor een perceel van zes roeden land bij Maastricht met Christiaen Vuegen en diens echtgenote Agnes Caproens. Uit de ruilingsakte leren wij nog dat de molen op dat ogenblik belast was met een aantal renten, waaronder één van 56 vaten rogge die jaarlijks verschuldigd waren aan de erfgenamen van wijlen Silvester Tartmans.

In die periode moet Joachim de Merode de hele Rentfortmolen verworven hebben, want in 1654 of 1655 verkocht hij het geheel aan zijn broer Christiaen de Merode, die schepen was in de Bilzerse *Buitenbank*[33].

Op 6 januari 1665 regelden Christiaen en Andries de Merode voor notaris Thomas Neijs in Bilzen de verdeling van de erfenis van hun ouders en hun oudere broer Jan Frederik[34]. Christiaen bracht ook de Rentfortmolen en andere goederen die hij van zijn broer Joachim

[30] Rijksarchief Hasselt, *Archief van de Leenzaal van Kuringen*, nr. 500.
[31] Rijksarchief Hasselt, *Archief van de schepenbanken van Bilzen*, nr. 852.
[32] Rijksarchief Hasselt, *Archief van de schepenbanken van Bilzen*, nr. 492, nr. 853, f° 230 r°-v°.
[33] Rijksarchief Hasselt, *Archief van de schepenbanken van Bilzen*, nr. 854, f° 3 v°.
[34] Rijksarchief Hasselt, *Archief van de schepenbanken van Bilzen*, nr. 856, f° 43 r°-44 v°.

had gekocht, in de erfenis in. Van de 3000 gulden Brabants die hij daar aan had uitgegeven, betaalde Andries hem de helft terug. De Rentfortmolen maakte deel uit van het lot dat aan Andries werd toegewezen.

Van februari 1666 tot februari 1670 verpachte Andries de Merode de Rentfortmolen aan Peter Hustin en diens echtgenote Maria Schabrichs[35]. Vervolgens werd de molen op 28 februari 1670 voor zes jaar verpacht aan Claes Collardt en diens echtgenote Agnes Cielen[36]. In maart 1673 sloten Collardt en Merode echter al een nieuw akkoord, waarin een verkorting van het pachtcontract met twee jaar en een verlaging van de pachtprijs werden bedongen. Ten gevolge van de slechte economische toestand, die samenhing met het krijgsgeweld, was Claes Collardt immers niet bij machte de molen aan de eerder overeengekomen voorwaarden uit te baten[37].

De volgende bezitter van de Rentfortmolen was baron Willem Mathias Gerard de Moffarts. Hij huwde in 1737 met Anna Catharina de Merode, die als bruidschat van haar moeder de goederen kreeg die afkomstig waren van haar oom Andries de Merode. Daaronder bevonden zich de Rentfortmolen en twee cijnshoven, waarvan het ene *den hof onder Eijck*[38] genoemd werd, en het andere het *Hellebroeckshof*. De schenking werd vastgelegd in het huwelijkscontract dat op 5 januari 1737 tussen de families de Merode en de Moffarts gesloten werd[39]. Willem Mathias Gerard de Moffarts kreeg volgens hetzelfde huwelijkscontract ook een belangrijk goederencomplex van zijn ouders. Het belangrijkste element in zijn erfenis was het pandheerschap van de heerlijkheid Hoeselt.

De Rentfortmolen werd in 1739 gepacht door Lambert Moesen en door zijn echtgenote Catharina Fleron.

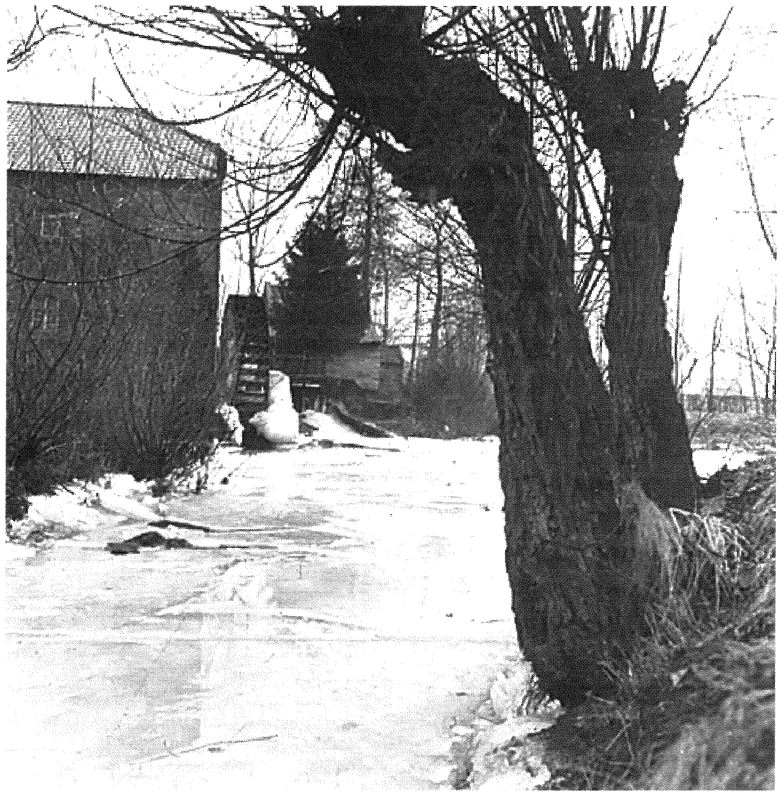
[35] Rijksarchief Hasselt, *Archief van de schepenbanken van Bilzen*, nr. 856, f° 291 r°-292 r°.

[36] Rijksarchief Hasselt, *Archief van de schepenbanken van Bilzen*, nr. 857, f° 11 r°-13 r°. Peter Hustin en zijn echtgenote gingen ondertussen naar een andere molen op zoek. In 1673 sloten zij een pachtcontract voor drie jaren met de eigenaar van de Broekemmolen in Bilzen: Rijksarchief Hasselt, *Archief van de schepenbanken van Bilzen*, nr. 858, f° 43 r°-v°.

[37] Rijksarchief Hasselt, *Archief van de schepenbanken van Bilzen*, nr. 857, f° 71 r°-72 r°.

[38] Het cijnshof van Eik was op dat ogenblik niet meer actief als cijnshof. Het complex bestond uit een woning en een aantal landerijen. Willem Mathias Gerard de Moffarts verhuurde de woning voor 40 gulden per jaar aan Andries Nijssen en later aan diens zoon Nijs Nijssen, die ook de bijhorende landerijen in gebruik had in ruil voor de helft van de opbrengst: Rijksarchief Hasselt, *Verzameling kleine familiearchieven*, nr. 1077, f° 135 r°-137 r°.

[39] Rijksarchief Hasselt, *Archief van de schepenbank van Hoeselt. Registers*, nr. 22 f° 60 v°-61 r°. Zie ook A. COENEN, *Molenpolitiek van de familie de Moffarts in de 17de en 18de eeuw*, in *Het Hoeseltse dorpsverleden*, 1983, 104, p. 49-56.

De Rentfortmolen in de winter ca. 1980. Foto Heemkring Bilisium Bilzen.

In 1752 liet Willem Mathias Gerard de Moffarts een zogenaamd goederenmanuaal, een overzicht van zijn goederen en inkomsten, samenstellen. Het deel dat de goederen van zijn vrouw bevat, wordt bewaard in het Rijksarchief te Hasselt[40]. Wat de Rentfortmolen betreft, leert het ons dat de Moffarts op 20 september 1748 een pachtcontract sloot met Willem Meyers, dat inging in maart 1749. De pachtprijs voor de molen bedroeg 312 vaten rogge per jaar, of 26 vaten per maand. Voorts moest de molenaar de eigenaar jaarlijks 4 vaten tarwe en een vet varken ter waarde van circa 15 gulden leveren, aan de pastoor van Beverst moest hij namens de Moffarts drie vaten rogge per jaar betalen, de jaarlijkse molentaks van 51 gulden aan de ontvanger van de *Rekenkamer* was ook voor zijn rekening, en tenslotte betaalde hij voor de landerijen die samen met de molen verpacht werden en voor het verslijt van de molensteen nog 76 gulden Brabants per jaar.

[40] Rijksarchief Hasselt, *Verzameling kleine familiearchieven*, nr. 1077, p. 101.

Willem Mathias Gerard de Moffarts overleed in 1763. De Rentfortmolen maakte deel uit van het erfdeel van zijn zoon Jan Hubert, die kanunnik was in de kapittelkerk van het Heilig Kruis in Luik. Deze verkocht de molen op 20 augustus 1767 aan zijn pachter, Willem Meyers[41].

Drie jaren later, in 1770, bedacht de kanunnik zich, en eiste hij dat de verkoop ongedaan zou gemaakt worden[42]. De bescheiden die in het procesdossier bewaard zijn, bevatten geen vonnis van de schepenen. Vermoedelijk werd de procedure stilgelegd nadat was komen vast te staan dat de kansen van de Moffarts op een voor hem gunstig vonnis miniem waren.

Willem Meyers bleef immers tot aan zijn overlijden op 24 februari 1783 eigenaar van de Rentfortmolen. Daarna was het zijn weduwe, Catharina van Heusden, die de molen uitbaatte. In die hoedanigheid wordt zij vermeld in een akte uit 1792 waarin beschreven wordt dat zij een perceel grond kocht[43], en in een akte uit 1794, waarin zij voor 150 gulden een rente van 6 gulden per jaar kocht[44]. Catharina van Heusden overleed op 27 april 1799.

Adres van de auteur:
Rijksarchief
Bampslaan 4
3500 Hasselt

[41] Rijksarchief Hasselt, *Archief van de schepenbanken van Bilzen*, nr. 868, f° 168 v°-173 r°.
[42] Rijksarchief Hasselt, *Archief van de schepenbanken van Bilzen*, nr. 687.
[43] Rijksarchief Hasselt, *Archief van de schepenbanken van Bilzen*, nr. 874, p. 60.
[44] Rijksarchief Hasselt, *Archief van de schepenbanken van Bilzen*, nr. 874, p. 244.